

Na lang wikken en wegen

De stellingname van Nederland in de toetredingsonderhandelingen van Spanje met de Europese Economische Gemeenschap 1977-1982

J.J. Gerritsen

S4587928

Begeleider: Dr. A.C. Hoetink

Bachelor Geschiedenis

Faculteit der Letteren

15-01-2019

Voorwoord

In deze bachelor scriptie staat de stellingname van Nederland in de uitbreiding van de Europese Gemeenschap met Spanje centraal. De interesse voor de Spaanse geschiedenis is gewekt door mijn halfjarige verblijf in Madrid het afgelopen academische jaar. Tijdens het oriënteren op een onderwerp ontstond tevens de interesse voor diplomatieke geschiedenis. Na het lezen van het artikel 'The European Gatekeeper' van Stefanie Massink wist ik dat een combinatie van beide interesses een interessant onderwerp zou zijn voor mijn scriptie. Ik ben blij dat ik na hard werken en tegenslagen een eindproduct op papier heb kunnen zetten waarin mijn interesses voor de Spaanse geschiedenis en het Nederlandse buitenlandse beleid samen zijn gekomen.

Het schrijven van de scriptie ging niet vanzelf. Ik wil daarom graag een aantal mensen bedanken. Allereerst wil ik mijn scriptiebegeleidster Carla Hoetink bedanken voor haar feedback en commentaren tijdens het schrijven van de scriptie. Daarnaast wil ik ook Stefanie Massink van de Universiteit van Utrecht en Hilde Reiding van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis bedanken voor de tips en adviezen in de oriëntatiefase. Als laatste zou ik Bernard Mantel van het Nationaal Archief willen bedanken voor de mogelijkheid om de archiefstukken in Den Haag te kunnen raadplegen. Zonder deze stukken zou deze scriptie minder compleet zijn.

Veel leesplezier.

Nijmegen, januari 2019

Jelmer Gerritsen

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding.....	4
De uitbreiding ten koste van de ontwikkelingshulp?	7
Israël: een uitzondering?.....	11
Gevaren voor de Nederlandse arbeidsmarkt	13
Euratom en het Non-proliferatieverdrag (NPV)	15
De meerderheidsbesluitvorming en het talenregime	16
Conclusie	19
Bronnen	21
Literatuur	22

Inleiding

“Onze democratie is stabiel en volledig geconsolideerd”, zei de Spaanse koning Felipe VI op 6 december 2018 tijdens de herdenking van de veertigste verjaardag van de Spaanse grondwet.¹ Veertig jaar geleden vormde de constitutie het raamwerk voor de overgang naar een constitutionele monarchie en maakte Spanje definitief korte metten met de dictatuur van Franco. In de rest van Europa bleef dit niet onopgemerkt. Vanaf 1962 had Spanje al kenbaar gemaakt zich graag aan te sluiten bij de Europese Economische Gemeenschap (EEG) – de voorloper van de huidige Europese Unie (EU) – maar het gebrekkige democratische karakter van de Spaanse staat blokkeerde lang een deelname.² De democratie en de waarborging van de mensenrechten waren absolute randvoorwaarden voor een lidmaatschap van de EEG. Aangezien een democratische grondwet tot stand was gekomen in 1978 lonkte toetreding voor het voorheen politiek geïsoleerde Spaanse koninkrijk.

Over de democratisering van Spanje zijn veel studies verschenen. Veel werken schenken aandacht aan de externe invloeden.³ Zo oefende bijvoorbeeld de Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk invloed uit op de Spaanse maatschappij door middel van het lobbyen van politieke partijen, en militaire interventies. Deze studies beperken zich voornamelijk tot 1977 – het moment waarop Spanje voor het eerst in veertig jaar weer democratische parlementaire verkiezingen had en de Spaanse minister van Buitenlandse Zaken, Marcelino Oreja, de aanvraag voor een EEG-lidmaatschap deed. Daarnaast benaderen veel studies de toetreding van Spanje tot de Europese gemeenschap.⁴ De houding van Spanje ten opzichte van de EG en de strubbelingen in de aanloop naar de toetreding staan centraal in deze publicaties. De negatieve houding van Frankrijk en Italië op het gebied van het gemeenschappelijke landbouwbeleid staat vaak in het middelpunt. De rol van Nederland in de democratisering en de toetreding van Spanje tot de EEG is sporadisch onderzocht.

Enkel in de jaren negentig betoogden de mensenrechtenhistorici T. de Goede en Peter Malcontent dat de mensenrechtenschendingen in de Franco-dictatuur veelvuldig door het kabinet-Den Uyl bestreden werden.⁵ De mensenrechten en de democratie waren van groot belang voor het buitenlandse beleid van het kabinet-Den Uyl. Pas als de

¹ Miquel Alberola, ‘El Rey: “Transcurridos 40 años, la democracia está firme y consolidada”’, *El País* (7 december 2018). Het citaat uit dit krantenartikel is vertaald uit het Spaans.

² Delia Contreras, ‘La relaciones de España y la CEE (1962-1979)’, in: Charles Powell en Juan Carlos Jiménez (red.), *Del autoritarismo a la democracia. Estudios de política española* (Madrid, 2007), 119-142.

³ Zie Encarnación Lemus, *Estados Unidos y la Transición española: entre la Revolución de los Claveles y la Marcha Verde* (Madrid 2001); Charles Powell, *El amigo Americano. España y Estados Unidos: de la dictadura a la democracia* (Barcelona 2011); Esther M. Sánchez Sánchez, ‘French Military Action in Spain from Dictatorship to Democracy: Arms, Technology and Convergence’, *Journal of Contemporary History* 50:2 (2015), 376-399; Pilar Ortuño Anaya, ‘The Labour Party, the TUC and Spain, 1959-1977’, *Labour History Review* 64:3 (1999), 269-286.

⁴ Zie Juan Díez-Nicolás, ‘Spaniards’ Long March Towards Europe’, *South European Society and Politics* 8:1-2 (2003), 119-146; Cristina Blanco Sío-López en Susana Muñoz (red.), *Converging Pathways: Spain and the European Integration Process / Itinerarios Cruzados: España y el proceso de construcción europea* (Brussel 2013); Charles Powell, ‘España en Europa: de 1945 a nuestros días’, *Ayer*, 49 (2003), 81-119; Sebastián Royo en Paul Christopher Manuel, ‘Some lessons from the Fifteenth Anniversary of the Accession of Portugal and Spain to the European Union’, *South European Society and Politics* 8:1-2 (2003), 1-30; Thomas Carothers, ‘Spain, NATO and Democracy’, *The World Today* 27:7-8 (1981), 298-303; Antonio Morene Juste, ‘The European Economic Community and the End of the Franco Regime: the September 1975 Crisis’, *Cahiers de la Méditerranée* 90 (2015), 25-45; Julio Crespo MacLennan, *Spain and the Process of European Integration, 1957-1986* (New York 2000).

⁵ T. de Goede, ‘De mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid ten aanzien van Spanje, Portugal en Griekenland, 1945-1975’, in: Maarten Kuitenbrouwer en Marij Leenders (red.), *De geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum 1996), 227-258; Peter Malcontent, *Op kruistocht in de derde wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (Hilversum 1998), 49-72.

mensenrechtenschendingen stopten en Spanje een democratie respecteerde, stond het kabinet-Den Uyl open voor een uitbreiding met Spanje.

Recent is het onderzoek van De Goede en Malcontent uitgebreid door de Utrechtse historica en politicologe Stefanie Massink.⁶ Zij onderschrijft de visies van De Goede en Malcontent en toont aan dat het kabinet-Den Uyl internationaal vooropstond in het aandringen op democratische hervormingen als voorwaarde voor een lidmaatschap van de Europese gemeenschap. Een bijzondere rol legt ze weg voor Den Uyl en de minister van Buitenlandse Zaken, Max van der Stoel, in het attenderen op mensenrechtenschendingen in Spanje. Het kabinet-Den Uyl wees het Franco-regime publiekelijk af en isoleerde de Spaanse staat in Europa. Bovendien had het kabinet een hoofdrol in de Europese protesten tegen Spanje, zo beargumenteert Massink. Voor de houding van het kabinet-Den Uyl jegens Spanje ontwierp Massink een naam. Nederland functioneerde als 'European gatekeeper'. Om de Europese gemeenschap binnen te komen hield Nederland een vinger aan de pols als niet aan de democratische voorwaarden was voldaan, zo betoogt Massink. In 1977 na de eerste democratische verkiezingen in veertig jaar tijd en de benoeming van de democratisch minister-president, Adolfo Suárez, was de deur voor de Europese gemeenschap geopend, zo beweert Massink.

De deur was echter halfopen. Zowel Massink als De Goede en Malcontent doen het lijken alsof de democratie de enige voorwaarde van toetreding was voor de Spanjaarden. Maar het kabinet-Den Uyl propageerde alleen de democratie als toetredingsvoorwaarde. Bewust is hier het werkwoord propageren gebruikt, want democratie als geschreven toetredingsvoorwaarde bestond destijds niet. Pas in 1993 op de Europese top van regeringsleiders in Kopenhagen stelden de Europese lidstaten formele toetredingscriteria op. Door het ontbreken van deze criteria in de toetreding van Spanje kon elke lidstaat zijn eigen voorwaarden opstellen. In praktijk bleek wel dat de waarborging van de mensenrechten en de democratie absolute randvoorwaarden waren voor een lidmaatschap van de EEG, maar dit betekende niet dat wanneer hier aan voldaan werd een land automatisch kon toetreden. Spanje trad immers pas toe in 1986 in plaats van 1977. De onderhandelingen tussen de lidstaten die volgden moesten uitwijzen of Spanje toe kon treden. Massink demonstreert alleen dat de democratie als voorwaarde van belang was voor het positief in behandeling nemen van de Spaanse EEG-aanvraag. Oftewel, de democratie was op de eerste plaats een voorwaarde voor het starten van de onderhandelingen. Veel meer belangen stonden op het spel voor Nederland in de toetreding van Spanje.

Dit blijkt uit het feit dat de Spaanse historicus Julio Crespo MacLennan een andere voorwaarde noemt.⁷ In zijn boek *Spain and the Process of European Integration* laat MacLennan zien dat Nederland geen steun kon geven voor de Spaanse toetreding, mits de Spaanse relatie met Israël verbeterde. Zonder het verbeteren van deze relatie kon Spanje niet toetreden. Nederland was dus zeer solidair met de Israëlische staat, zo beargumenteert MacLennan.

Bovendien doen Doeko Bosscher en Duco Hellema, historici gespecialiseerd in de geschiedenis van het Nederlandse buitenlandse beleid, vermoeden dat ook kwesties rondom de besluitvormingsprocedures ertoe deden.⁸ Bosscher en Hellema beargumenteren dat de

⁶ Stefanie Massink, 'The European Gatekeeper: The Netherlands, Spain and the European community, 1973-1977', *Aportes. Revista de Historia Contemporánea* 23:94 (2017), 79-109.

⁷ MacLennan, *Spain and the Process*, 174-179.

⁸ Doeko Bosscher, 'Een onwennig minister. Christoph Albert van Der Klaauw (1977-1981)', in: Duco Hellema, Bert Zeeman, Bert van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van buitenlandse zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag

besluitvorming in een crisis verkeerde. In de jaren zeventig en tachtig stonden voor Nederland besluitvormingsvraagstukken op de eerste plaats. Frankrijk en West-Duitsland probeerden de zaken steeds meer naar hun hand te zetten en konden met hun veto elk voorstel blokkeren. Hier had Nederland genoeg van en Nederland poogde institutioneel te hervormen. Daarbij legde Nederland een grote rol weg voor de oorspronkelijke verdragsinstellingen, met name de Europese Commissie. Dit supranationale orgaan kon de 'grote lidstaten' enigszins in toom houden, zo betogen Bosscher en Hellema. Historica Hilde Reiding benadrukt eveneens dat institutionele vraagstukken de overhand hadden.⁹ Het besef overheerste dat het nationaal instrumentarium tekortschoot en dat de Nederlandse idealen alleen via samenwerking op Europees niveau verwezenlijkt konden worden. Europa moest beleidsinhoudelijk gepolitiseerd worden, zo betoogt Reiding. De interne integratie diende vooraf te gaan aan externe integratie.

De EEG-historicus Mathieu Segers is het hier niet mee eens.¹⁰ Geheel in de lijn van verwachting met de wetenschappelijke stroming van het intergouvernementalisme stelt hij dat de technocratie enkel ten dienste stond van de Nederlandse belangen van de vrije handel. Volgens Segers was Nederland enkel geïnteresseerd in de handelspolitieke belangen van de gemeenschap. Een aanpassing van de besluitvorming in de EEG was belangrijk, maar het grotere doel was economische winst, zo stelt Segers. Historici Anjo Harryvan en Jan van der Harst onderschrijven de visie van Segers.¹¹ Ook voor hen was het Europa van Nederland louter een economisch project. De politieke integratie hield geen gelijke tred en Nederland was politiek erg terughoudend. Economische belangen waren de hoofdzaak, zo stellen zij.

De literatuur doet vermoeden dat meerdere aspecten en belangen voor Nederland in de toetreding van Spanje tot de EEG aanwezig waren. De onduidelijkheid en de tegengestelde visies maken het relevant om de houding van Nederland in de toetreding te onderzoeken. In deze scriptie zal onderzocht worden wat de stellingname van het links-progressieve kabinet-Den Uyl en het confessioneel-liberale kabinet-Van Agt I in de toetreding van Spanje tot de EEG was. Met de stellingname worden de Nederlandse criteria van toetreding bedoeld. Om vast te stellen wat voor Nederland gewichtig was in de Spaanse toetreding moet gekeken worden naar de standpunten die Nederland innam in de onderhandelingen. Uit de afwegingen die gemaakt werden in de onderhandelingen kunnen de belangen van Nederland uiteengezet worden. Bovendien scheidt de gemaakte afweging hoofd- van bijzaken. Zo komen de werkelijke belangen van Nederland in Europa bij de toetreding van Spanje naar voren. Door onderzoek naar de Nederlandse positie kan daarmee een nuance worden aangebracht in de literatuur over de houding van Nederland in Europa – in het specifiek de houding tijdens de toetreding van Spanje. Tevens kan geconcludeerd worden of de door Massink gestelde houding van Nederland als 'European gatekeeper' na 1977 nog stand hield.

Het doel van deze scriptie is om erachter te komen wat voor Nederland belangrijk was in de Spaanse toetreding. De scriptie bouwt hiermee voort op het artikel van Massink. Waar Massink haar analyse eindigt in 1977, zal deze scriptie verdergaan. Het onderzoek zal eindigen

1999), 257-268; Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2014), 319-324; Duco Hellema, *Dutch Foreign Policy: The role of the Netherlands in World Politics* (Dordrecht 2009), 273-314.

⁹ Hilde Reiding, '1973-1986. De teleurstellende Europese werkelijkheid', in: Anjo Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013), 103-142.

¹⁰ Mathieu Segers, 'Nederland en de Europese integratie', in: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (red.), *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015), 83-106; Mathieu Segers, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam 2013), 187-212.

¹¹ Anjo Harryvan en Jan van der Harst, 'Succes creëert nieuwe verhoudingen. Het Nederlandse regeringsbeleid en de Europese integratie', in: Hans Vollaard, Jan van der Harst, Gerrit Voerman (red.), *Van Aanvallen! naar verdedigen? De opstelling van Nederland ten aanzien van Europese integratie, 1945-2015* (Den Haag 2015), 29-43.

in 1982. Dit betekent dat ook de kabinetten-Van Agt II en III terloops naar voren komen. De periode die in deze scriptie centraal staat zal daarmee een groot deel van de Spaanse democratische transitie dekken. De rol van Nederland in de democratische transitie komt zo aan het licht.

In een standpuntbepaling van een lidstaat zijn altijd meerdere actoren betrokken. Interessant is naast het uiteindelijke standpunt ook de weg daar naartoe. Hoe werkt het spel van de onderhandelingen? Worden er nog concessies gedaan? Wie spelen een rol in de onderhandelingen en wie proberen invloed uit te oefenen? Waar het bronnenmateriaal dit toelaat zal de ontwikkeling naar het definitieve standpunt beschreven worden om zo inzicht te geven in de belanghebbenden en het krachtenveld van de onderhandelingen.

Voor het onderzoek is de online bronnenpublicatie *Nederland en de Europese integratie* van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis geraadpleegd.¹² Het selectiebeleid van deze bronnenpublicatie beperkt zich tot het diplomatieke niveau. De kern van de bronnenpublicatie wordt gevormd door archiefmateriaal van de Nederlandse rijksoverheid. 'Stukken die significant waren voor de beleidsvorming én het politieke niveau raakten zijn aanwezig in de bronnenpublicatie. Een actie van een minister of staatssecretaris lag er aan ten grondslag of werd er rechtstreeks door vereist.'¹³ De ministers en staatssecretarissen staan vooral centraal in de analyse. Onder andere verslagen van verschillende onderhandelingsrondes, memoranda ter voorbereiding van de onderhandelingen, vergaderverslagen van de ministerraad en brieven zijn geraadpleegd. Deze bronnen geven als enige inzicht in de discussies die zich achter de schermen in Den Haag hebben voltrokken en zijn daarom van cruciaal belang om antwoord te geven op de onderzoeksvraag. Het standpunt van Nederland werd immers na lang wikken en wegen en interactie van vele actoren uiteindelijk bepaald in de ministerraad. Vanwege de beperkte selectie van het Huygens ING is ook het Nationaal Archief geraadpleegd. Hier ligt het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken opgeslagen. Waar nodig is eveneens aanvullende literatuur bestudeerd om het narratief beter in te kaderen.

De scriptie is thematisch opgebouwd. Elke deelvraag behandelt een centraal thema van de onderhandelingen. Allereerst komt de kwestie aangaande de ontwikkelingssamenwerking aan bod. Vervolgens de positie van Israël in de onderhandelingen. De problematiek van het vrije verkeer van werknemers en diensten en de beleidstechnische vraagstukken zullen volgen. Eveneens zal de discussie betreft de Euratom en het Non-proliferatieverdrag behandeld worden. In de conclusie zal de hoofdvraag worden beantwoord. Gekozen is voor deze opbouw om een helder overzicht te geven van de stellingname van Nederland in de onderhandelingen. In de onderhandelingen werden echter meerdere aspecten tegelijk behandeld en sommige elementen zijn daarom moeilijk los te koppelen van mekaar. Desalniettemin geeft de thematische structuur een voorstelling van de voor Nederland belangrijke elementen in de onderhandelingen en is er gekozen voor deze opbouw.

De uitbreiding ten koste van de ontwikkelingshulp?

'De Regering en ook de EG zeggen: 'Derde Wereld, als het ons beter gaat, gaat het met jullie ook niet slecht'. Onze benadering is een andere, wij zeggen: 'Derde Wereld, als het jullie goed gaat,

¹² Online bronnenuitgave *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*, 'Nederland en de Europese integratie, 1950-1986'. Voor het raadplegen van de bronnen ga naar <http://resources.huygens.knaw.nl/europeseintegratie>.

¹³ Zie de homepage van de Huygens ING online bronnenuitgave.

kunnen wij ook verder”.¹⁴ Henk Knol, oud-Tweede Kamerlid van de PvdA, vatte met deze uitspraak in 1981 in de Vaste Commissie voor Ontwikkelingssamenwerking de discussie samen die in Den Haag vanaf de regeerperiode van het kabinet-Den Uyl woedde inzake de ontwikkelingssamenwerking en de uitbreiding van de EG. De ontwikkelingssamenwerking vormde het buitenlandse politieke terrein waarop al in de jaren 1973-1977 intensief gepoogd was ingrijpende beleidswijzigingen te realiseren.¹⁵

In het bijzonder stond de PvdA-minister van Ontwikkelingssamenwerking, Jan Pronk, centraal bij deze pogingen. Hij stond te boek als een pleitbezorger van structurele veranderingen in de wereldeconomie.¹⁶ De Westerse landen dienden de macht en welvaart in de wereld meer te verdelen, zo vond Pronk. Mede gestimuleerd door de internationale ontwikkelingen en de opkomst van de Derde Wereld landen, zoals Zuidoost Azië en Afrika – nam Pronk een actieve houding aan in Europa. Zo stelde hij als voorwaarde dat de toetreding van Spanje niet ten koste mocht gaan van hulp aan ontwikkelingslanden buiten de Europese gemeenschap.

Den Uyl, Van der Stoel en staatssecretaris Laurens Brinkhorst van Buitenlandse Zaken hadden daarentegen meerdere malen benadrukt dat solidariteit met de ontlukende Spaanse democratie reden van toetreding was. Een verzwaring van de toetreding mocht dus ook niet optreden. Zowel in de ministerraad als in gesprek met Robert Jenkins – de voorzitter van de Europese Commissie - werd dit beklemtoond.¹⁷ De problemen van de uitbreiding erkenden de ministers, maar het alternatief van een niet-toetreding van Spanje was tegen de Nederlandse waarden. Het primaire toetredingsmotief voor Nederland was het consolideren van de Spaanse democratie. Bij een toetreding stond de Spaanse democratie onder controle en zou het moeilijk zijn terug te vallen in de oude staat. Bijkomende voorwaarden waren van ondergeschikt belang voor de toetreding, maar bemoeilijkten de onderhandelingen wel. Pronk zijn standpunt telde absoluut mee.

De zorgen van Pronk kwamen helder naar voren in verschillende verkennende- en discussienota's van onder meer de raadsadviseur van Buitenlandse zaken, Herman Posthumus Meyjes, en staatssecretaris Brinkhorst.¹⁸ Door de uitbouw zou de gemeenschap 'een meer naar binnen gericht karakter in haar relaties met de buitenwereld' gaan vertonen.¹⁹ De uitbreiding bracht een verschuiving van de handelsstromen met zich mee, waar de export van ontwikkelingslanden buiten de gemeenschap schade aan ondervonden. De gemeenschap was immers een groot afzetgebied voor de landbouwproducten van de ontwikkelingslanden. Het Spaanse koninkrijk vergrootte de agrarische productie van de gemeenschap bij toetreding met een kwart. En door de verschuiving en de voordelen die Spanje zou krijgen van de gemeenschapstarieven was het lastig voor de Derde Wereld om nog te concurreren met Spanje. Hier was Pronk volstrekt tegen. De Derde Wereld mocht geen schade ondervinden van de uitbreiding.

In principe sloot de rest van het kabinet zich aan bij het idee dat er zorg gedragen moest worden voor de ontwikkelingslanden buiten de gemeenschap. Nederland zette zich bovendien

¹⁴ Staten Generaal Digitaal [online], Handelingen Tweede Kamer UCV 1980-1981, 2 februari 1981', 1-122, alhier 1-2 <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19801981%3A0000816>>[geraadpleegd op 02-01-2019].

¹⁵ Hellema, *Nederland in de wereld*, 289-295.

¹⁶ *Ibidem*, 289-295.

¹⁷ Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 'Nederland en de Europese integratie, 1950-1986' [hierna afgekort als: Huygens ING], aanduiding Z00541, Codebericht bespreking tussen een delegatie uit de ministerraad met de voorzitter van de Europese Commissie, 21 maart 1977.

¹⁸ Huygens ING, aanduiding S02834, Nota H.Ch. Posthumus Meyjes, 21 februari 1977; Huygens ING, aanduiding S02884, Overwegingen m.b.t. de uitbreiding van de EG met drie Zuid-Europese landen, 28-07-1977.

¹⁹ Huygens ING, aanduiding S02884, Nota overwegingen m.b.t. de uitbreiding van de EG met drie Zuid-Europese landen, 28-07-1977.

actief in voor de Derde Wereld. Zo sloot het kabinet-Den Uyl in 1975 in Lomé nog een overeenkomst af waarin afgesproken werd de hulp aan de ACS-landen te intensiveren. De ACS-landen waren ontwikkelingslanden in Afrika, de Caribische gebieden en de Stille Oceaan. In 1979 vonden er onderhandelingen plaats voor een nieuwe overeenkomst.²⁰ Zelfs de gevolmachtigd minister van de Nederlandse Antillen, Eldred Maduro, was aanwezig bij de rijksministerraad om goedkeuring te geven.²¹ Dit liet het belang zien van dit akkoord voor Nederland. Nederland wilde het ontwikkelingsbeleid van de EG een mondiaal karakter geven en de ontwikkelingsbetrekkingen met de landen waarmee geen verdragsrechtelijke betrekkingen bestonden, uitbreiden en intensiveren.²²

Daar waar een afweging gemaakt moest worden bleek de ontwikkelingssamenwerking van ondergeschikt belang te zijn. Met de toetreding van Spanje en Portugal ontstond er een aanzienlijk welvaartsverschil binnen de gemeenschap. Twijfelachtig was of de Zuid-Europese landen de Europese markt aan zouden kunnen. Voor de toetreding van de landen zou een middelenoverdracht - een financiële compensatie - noodzakelijk zijn. Het economische ontwikkelingspeil van de huidige en de nieuwe lidstaten moest verkleind worden, zodat een verdere integratie het functioneren van de gemeenschap niet zou verstoren. De vraag was hoe deze financiële compensatie gedekt moest worden.

De Sociaaleconomische Raad (SER) nam duidelijk standpunt in. De Raad gaf advies aan de ministerraad en hechtte beduidend minder belang aan de gevolgen voor de ontwikkelingslanden.²³ Om de ontwikkeling van de Spaanse economie gelijk te trekken aan die van de gemeenschap pleitte de SER voor het weghalen van vermogen bij het departement voor Ontwikkelingssamenwerking, tot ongenoegen van Pronk. Dit zou geheel gerechtvaardigd worden op grond van politieke ("prille democratieën") en economische ("miljoenen consumenten") overwegingen van interne aard'. Het evenwichtig functioneren van de Europese binnenmarkt speelde een belangrijker rol en een verschuiving binnen het Nederlandse ontwikkelingsbudget sprak voor zich, aldus de SER.

Naar aanleiding van het raadsadvies waren twee kampen in de ministerraad te onderscheiden. Aan de ene kant stond Pronk. Aan de andere kant stond zijn partijgenoot en minister van Financiën, Wim Duisenberg. Duisenberg sloot zich aan bij het advies van de SER, terwijl Pronk zich hier tegen verzette. Het actief inzetten voor de Derde Wereld bij de uitbreiding was alleen voorbehouden aan Pronk. Zo schreef hij bijvoorbeeld persoonlijk nog een brief aan Den Uyl 'in de hoop dat in een volgend stadium van besluitvorming de ontwikkelingssamenwerking mee in beschouwing zou worden genomen'.²⁴

Zijn hoop werd aanvankelijk deels werkelijkheid. Tijdens het bezoek van de vicepresident van de Europese Commissie, Lorenzo Natali, in het kader van de uitbreiding van de Negen, werd duidelijk dat de Nederlandse delegatie de gevolgen voor de uitbreiding voor de ontwikkelingslanden nader ging 'bestuderen'.²⁵ Pronk hoefde niet te rekenen op de hulp van zijn partijgenoot Patijn en de Tweede Kamer-fractieleden van de CDA - Van der Linde, Braks en Notenboom - die tevens aanwezig waren bij het gesprek met Natali. Zij lieten zich alleen zorgelijk uit over het functioneren van de gemeenschap zelf. Het "acquis communautaire"

²⁰ Huygens ING, aanduiding Z00402, Notulen REZ, 4 oktober 1978.

²¹ Huygens ING, aanduiding Z00422, RMR notulen, 26 oktober 1979.

²² Huygens ING, aanduiding S03134, Codebericht ministerie van Buitenlandse zaken, 14 december 1978.

²³ Huygens ING, aanduiding Z00526, SER-advies over uitbreiding EEG, 11 november 1977.

²⁴ Huygens ING, aanduiding S02831, Brief Pronk aan Den Uyl, 6 december 1977.

²⁵ Huygens ING, aanduiding Z00527, Codebericht verslag overleg commissaris Natali, 31 januari 1978.

moest behouden blijven en functioneren bij een uitbreiding. En van een aanpassing hiervan was nog geen sprake.

In het kabinet-Van Agt I maakte Pronk plaats voor Jan de Koning (CDA) als minister van Ontwikkelingssamenwerking. De ontwikkelingssamenwerking na 1977 werd in toenemende mate gekarakteriseerd door liberaal georiënteerd pragmatisme.²⁶ Het beleid van Pronk werd aanvankelijk grotendeels intact gehouden, maar door de snel groeiende crisis en de werkeloosheid diende de Nederlandse ontwikkelingshulp steeds meer getoetst te worden aan de gevolgen voor de Nederlandse economie.²⁷

In de onderhandelingen met Spanje was van de verandering in het Nederlandse beleid weinig terug te zien. Ondanks dat De Koning helemaal niet verwachtte dat het standpunt haalbaar was in het overleg met de Europese raad, stelde hij zich minstens zo actief op als Pronk in het beschermen van de ontwikkelingslanden bij de uitbreiding.²⁸ In de eerste twee jaar als minister van Ontwikkelingssamenwerking hield De Koning zich meer bezig met de EEG-onderhandelingen met Griekenland die voltooid werden in 1979. In 1981 breidde de gemeenschap zich met Griekenland uit. In de laatste maanden van het jaar 1979 zetten de Spaanse onderhandelingen zich definitief voort en pakte De Koning de draad weer op.

Een belangrijke actor die De Koning beïnvloedde in zijn standpuntbepaling was de Nationale Advies Raad voor Ontwikkelingssamenwerking (NAR) – de voorloper van de inmiddels gefuseerde Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV). De voorzitter van de NAR – Johan van Oostveen - beklaagde zich in een brief aan De Koning naar aanleiding van het gepresenteerde *fresco* van de Europese Commissie.²⁹ Het *fresco* was een rapport waarin de implicaties van de uitbreiding door de EC uiteengezet waren. De NAR was het niet eens met de uiteengezette implicaties van toetreding voor derde landen zoals weergegeven in het *fresco*. De Europese Commissie zou een te beperkte visie hebben op met name de handelsaspecten van landen rondom de Middellandse Zee en legde teveel nadruk op de positieve dynamische effecten die de uitbreiding zou hebben op de ontwikkelingslanden. Door het langdurige aanpassingsproces van de economieën van de kandidaat-lidstaten zouden de positieve dynamische effecten helemaal niet prevaleren, zoals de EC stelde. De protectionistische elementen van de industriële-, handels- en landbouwpolitiek van de EG gingen zwaarder wegen naarmate de EG groter werd, zo stelde de NAR. Om de nadelige implicaties tegemoet te komen, wilde Van Oostveen een nieuwe analyse van de EC. Naar aanleiding van dit advies drong De Koning bij de EC aan voor een nieuwe analyse met meer oog voor de nadelige gevolgen voor de Derde Wereld.³⁰ De gevolgen moesten parallel lopen aan de Spaanse onderhandelingen, zo vonden Van Oostveen en De Koning.

Op dit punt leek De Koning succes te hebben. De EC zei bij het maken van voorstellen – in het kader van de Spaanse onderhandelingen – toe dit aspect mee te nemen. En ook lukte het De Koning om in het Nederlandse standpunt de behandeling van de nadelige gevolgen voor de derde landen parallel te laten lopen aan de toetredingsonderhandelingen met Spanje.³¹ Dit om te voorkomen dat de onderhandelingspositie van de gemeenschap niet vastgesteld zou worden zonder de gevolgen voor de ontwikkelingslanden te doorlichten. Toch constateerde De Koning twee maanden later in april 1980 dat dit niet consequent gebeurde.³²

²⁶ Hellema, *Nederland in de wereld*, 332.

²⁷ Ibidem, 332.

²⁸ Huygens ING, aanduiding Z00746, Notulen ministerraad, 21 november 1980.

²⁹ Huygens ING, aanduiding S02882, Brief Van Oostveen aan De Koning, 30 oktober 1979.

³⁰ Huygens ING, aanduiding S03093, Brief De Koning aan Van Oostveen, 4 februari 1980.

³¹ Ibidem.

³² Huygens ING, aanduiding S03094, Brief De Koning aan Van Oostveen, 21 april 1980.

In de ministerraad stond De Koning nog altijd alleen. Naar aanleiding van een eigen onderzoek presenteerde hij eind 1980 de Nota-ontwikkelingssamenwerking. Voor het standpunt dat 'door de uitbreiding de positie van de derde landen niet mocht worden geschaad en, voor het geval deze schade wel werd toegebracht, zij dient te worden gecompenseerd', vond De Koning geen draagvlak bij de andere departementen.³³ De minister van Financiën, Frans Andriessen (CDA), in het bijzonder was het niet eens met De Koning in de ministerraad.³⁴ Het was logisch dat de uitbreiding een bevoordeling schonk aan de kandidaat-lidstaten, wat ten koste zou gaan van de derde landen. Maar ook de ministers van Landbouw en Visserij, en Economische Zaken hadden een preferentie voor het goed functioneren van de Europese binnenmarkt.³⁵ Zij meenden dat in de Nota vast moest worden gesteld dat 'de positie van derde ontwikkelingslanden zo min mogelijk schade mocht ondervinden van de uitbreiding van de gemeenschap'. De ministers waren tevens 'niet bereid tot meer categorische uitspraken', waarmee ze de invulling van "zo min mogelijk schade" geheel open lieten voor nadere interpretatie. Deze formulering aanvaarde de ministerraad en werd het uiteindelijke standpunt van het kabinet. De communautaire handelsbelangen wogen zwaarder dan het gemeenschappelijke ontwikkelingsbeleid.

Het was niet vreemd dat De Koning geen draagvlak bij andere departementen vond. De Koning had geen concreet alternatief voor de financiële compensatie. Hij beargumenteerde dat de compensatie 'in ieder geval' niet ten laste mocht komen van het ontwikkelingsplafond. Hij prefereerde een gecoördineerde actie met de bestaande budgettaire EG-instrumenten, maar was onduidelijk over hoe dit precies in zijn werk zou moeten treden. Niet vergeten mag worden dat de Europese gemeenschap in een economische crisis verkeerde.³⁶ Financiering via de kapitaalmarkt zou onmogelijk zijn, want bijna overal stonden de kapitaalmarkten onder druk. Een concreet alternatief was noodzakelijk.

Zowel in de regeerperiode van het kabinet-Den Uyl als in die van de kabinetten-Van Agt was dezelfde tendens te ontdekken. De ministers van Ontwikkelingssamenwerking, Pronk en De Koning, en de ministers van Financiën, Duisenberg en Andriessen, probeerden ieder hun eigen portefeuille te beschermen. Toch was de ontwikkelingshulp een belangrijk punt van discussie. Maar de voorwaarde – gesteld door Pronk en De Koning – verwaterde door een geheel naar wensen vrij in te vullen voorwaarde. De andere departementen waren niet bereid zich aan te sluiten bij de strenge voorwaarde van Pronk en De Koning, maar het doorzettingsvermogen van de ministers stuurden uiteindelijk zichtbaar het verloop van de onderhandelingen met Spanje.

Israël: een uitzondering?

De regering van Israël dacht een uitzondering te kunnen zijn op het gevoerde Nederlandse beleid bij de uitbreiding. In een delegatiegesprek probeerde Israël te lobbyen en invloed uit te oefenen op het standpunt van Nederland.³⁷ Israël ondervond nadelige problemen van de toetreding van de Spaanse landbouw-grootmacht. De Israëlische minister van Buitenlandse Zaken, Ben-Horin, liet in het bezoek aan Den Haag weten dat de landbouw voor de Israëlische maatschappij van groot belang was. Israël exporteerde ongeveer vijftig procent van de landbouwproductie, waarvan meer dan de helft naar de EEG. De uitbreiding van de

³³ Huygens ING, aanduiding S03643, Conclusies coördinatiecommissie, 18 november 1980.

³⁴ Huygens ING, aanduiding Z00311, Notulen ministerraad, 23 november 1979.

³⁵ Huygens ING, aanduiding S03643, Conclusies coördinatiecommissie, 18 november 1980.

³⁶ Hellema, *Nederland in de wereld*, 331-337.

³⁷ Huygens ING, aanduiding Z01058, Codebericht delegatiegesprek ministerie van Buitenlandse Zaken, 8 juli 1982.

gemeenschap was een catastrofe voor de economie van Israël. Spanje en Israël hadden een overeenkomstig productiepatroon, maar Spanje had minder grote dorre vlaktes en een veel groter territorium. Hier zou Israël onmogelijk mee kunnen concurreren. Daarnaast had de landbouw ook een 'social-fibre' voor Israël. Sinds de diaspora hadden de Israëlieten zich niet meer in Israël kunnen vestigen en landbouw kunnen uitoefenen. Dit maakte de agrarische bedrijvigheid en de exportmogelijkheden tot een uiterst gevoelig aspect voor Israël.

De Israëlische minister van Landbouw - Shechori - eiste een kaderovereenkomst waarmee de belangrijkste Israëlische exportproducten gegarandeerde invoermogelijkheden zouden blijven behouden.³⁸ Het was ondenkbaar dat Israël zijn agrarische productie zou kunnen reconverteren, want deze was reeds in hoge mate gediversifieerd. De fysische en klimatologische grenzen waren daarvoor thans bereikt, stelde de Israëlische delegatie. En de export naar de landen om Israël heen bood ook geen perspectief vanwege de andere consumptiegewoonten en de politieke moeilijkheden met die landen. Een financiële compensatie voor het verlies bij uitbreiding van de gemeenschap vond de Israëlische delegatie tevens geen alternatief. Israël vond dat een regeling getroffen diende te worden voor de toetreding van Spanje, want wanneer Spanje eenmaal lid zou zijn van de gemeenschap dan konden zij het besluitvormingsproces met betrekking tot de derde landen of de middellandse zee-regio negatief beïnvloeden.

Het was niet de eerste keer dat Nederland een zwak had voor Israël, dus een uitzondering zou niet vreemd zijn. In de jaren zeventig had Nederland zich meerdere malen ingezet voor de Israëlieten. Een voorbeeld hiervan was de Nederlandse houding in de Oktoberoorlog. Egyptische en Syrische troepen vielen in 1973 de door Israël bezette gebieden aan in een poging om deze te heroveren. Maar deze aanval schond het sinds 1967 geldende bestand. De twee aanvallers dienden zich dus terug te trekken, want Israël had recht op veilige grenzen, zo pleitte Nederland. De Egyptische en Syrische troepen stemden echter niet in. Nederland liet het niet bij woorden en leverde in het geheim Nederlandse munitie, reserveonderdelen en wapens aan Israël.³⁹ Dit kwam Nederland duur te staan. Door de Nederlandse steun aan Israël in de Oktoberoorlog kwam er een olie-embargo voor Nederland. De Arabische landen – die meer dan zestig procent van de door Nederland benodigde olie leverde – bestrafden de pro-Israëlische houding van Nederland.⁴⁰ Ondanks de oliecrisis wist Israël wel dat gerekend kon worden op de Nederlanders.

Uiteindelijk vond de minister van Landbouw in het kabinet-Van Agt III, Jan de Koning, een speciale regeling uitsluitend ten behoeve van Israël niet goed passen in het concept krachtens welke de EG had te onderhandelen met meerdere partners die in soortgelijke economische of handelspolitieke situaties verkeerden. Israël kon dus niks toegezegd worden. Wel zei Nederland grote zorgen te uiten op het punt van de afzet van Israëlische exportproducten. De voor Israël belangrijke handelspolitieke vraagstukken en de mogelijke oplossingen werden serieus in acht genomen door Nederland.⁴¹ Het probleem van de afzet van agrarische producten was echter minder urgent, want de Spaanse toetreding werd waarschijnlijk met enkele jaren uitgesteld.

Toch was de solidariteit met Israël in de onderhandelingen met Spanje terug te zien. Nederland trof een bilaterale voorwaarde in de Spaanse onderhandelingen en een aanpassing

³⁸ Huygens ING, aanduiding Z01058, Codebericht delegatiegesprek ministerie van Buitenlandse Zaken, 8 juli 1982.

³⁹ Hellema, *Nederland in de wereld*, 273.

⁴⁰ Ibidem, 272-280.

⁴¹ Huygens ING, aanduiding Z01058, Codebericht delegatiegesprek ministerie van Buitenlandse Zaken, 8 juli 1982.

van het communautaire beleid was niet noodzakelijk. De Spaanse houding ten opzichte van Israël diende veranderd te worden.

De Nederlandse ambassadeur in Madrid, Jan Insigner, was een van de eerste die bij de inventarisatie van de gevolgen van uitbreiding in een brief aan Van der Stoel een aanvullende opmerking maakte over de houding van Spanje jegens Israël.⁴² Insigner benadrukte het groeipotentieel van Spanje en de voorsprong die de EEG zou kunnen krijgen in de participatie in de Spaanse industrie. Maar tegelijkertijd diende de houding van Spanje jegens Israël veranderd te worden. Spanje was aangewezen op Arabische olie en Algerijns gas en focuste zich volledig op het Midden-Oosten. Het Franco regime erkende voorheen nooit de staat Israël, deels vanwege anti-Joodse vooroordelen, maar ook vanwege haar pro-Arabische buitenlandse beleid.⁴³ In 1978 nam Spanje een nieuwe constitutie aan die ook religieuze vrijheid garandeerde. Desondanks waren de diplomatieke relaties met Israël niet verbeterd. De relatie moest verbeteren, wilde Spanje steun krijgen voor een toetreding van Nederland.

De vraag is echter of Nederland deze steun eiste op basis van solidariteit met Israël. Handelde Nederland niet op basis van communautaire belangen van besluitvorming en efficiëntie? Het voeren van een gemeenschappelijk Europees Midden-Oosten beleid zou zonder de erkenning van de staat Israel door één van de leden immers zeer moeilijk zijn.⁴⁴ Deze vraag is lastig te beantwoorden. In de ministerraad komt het punt vrijwel niet aan bod. Opvallend was wel dat Spanje de relatie met Israël verbeterde onder het Nederlandse EEG-voorzitterschap in 1986. Vanaf dat moment kon Spanje formeel toetreden. Het verbeteren van de relatie was dus ook een Nederlandse voorwaarde.

Gevaren voor de Nederlandse arbeidsmarkt

Voor de volgende toetredingsvoorwaarde is het relevant de situatie waarin de Europese gemeenschappen verkeerden uitgebreid toe te lichten. Vanaf de tweede helft van de jaren zeventig waren er veel crisisverschijnselen die de economie in Europa plaagden. De monetaire crisis die zich vanuit de Verenigde Staten verspreidde over de rest van de wereld en de oliecrisis van 1973 en 1979 hadden een negatief effect op de economie van het Europese vasteland.⁴⁵

In een economische recessie wilde Spanje toetreden tot de gemeenschap. Bij een uitbreiding zou het Spaanse koninkrijk zich aansluiten bij het Verdrag van Rome. In dit verdrag uit 1957 was bepaald dat werknemers vrij in Europa konden werken, het zogenaamde vrije verkeer van diensten en werknemers. Bovendien was Europa geteisterd door een hoge werkloosheid. Door het verschil in ontwikkelingspeil van de Nederlandse- en Spaanse economieën en de werkloosheid was het aantrekkelijk voor Spaanse gastarbeiders om in Nederland te komen werken.⁴⁶ Voor de Nederlandse bedrijven waren enerzijds de Spanjaarden ongewenst omdat deze met de Nederlandse arbeiders zouden gaan concurreren. Dit zou tot spanningen leiden. Tevens verwachtten het bedrijfsleven en de overheid talloze infrastructurele problemen door de toevloed van de buitenlandse migranten. Anderzijds erkende het bedrijfsleven dat voor het draaiend houden van de economie bepaalde werkzaamheden

⁴² Huygens ING, aanduiding Z00521, Insigner aan Van der Stoel, 23 maart 1977.

⁴³ MacLennan, *Spain and the Process of European Integration*, 177.

⁴⁴ Gerardus Arnoldus van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlandse beleid, 1948-1994* (Leiden 1995), 270-274, 331-336.

⁴⁵ Van Meurs, *Europa in alle staten*, 134-138.

⁴⁶ Huygens ING, aanduiding S02834, Nota H.Ch. Posthumus Meyjes, 21 februari 1977.

uitgevoerd dienden te worden die alleen de buitenlandse werknemers ambieerden.⁴⁷ In een economisch bewogen tijd stond een dilemma voor ogen. Spanje zonder schikking laten toetreden zou leiden tot sociale spanningen, maar wel een schikking treffen zou leiden tot een schending van het EG-verdrag en het slechter functioneren van de Nederlandse economie.

Het dilemma was moeilijk te omzeilen. Een goed voorbeeld hiervan was de reactie van Dries van Agt, destijds nog minister van Justitie in het kabinet-Den Uyl. 'Het vrije verkeer moet volstrekt ingedamd worden en voorts dient een ferme overgangsregeling te worden ontworpen', zo stelde hij in de ministerraad.⁴⁸ Dit was onmogelijk wilde het Verdrag van Rome niet geschonden worden. In het kabinet-Van Agt I werd dit nogmaals duidelijk in de ministerraad.⁴⁹ De minister van Sociale Zaken, Wil Albeda (ARP), wilde – mede op advies van de SER - specifieke vrijwaringsclausules opnemen voor de toetredende staten met betrekking tot het verkeer van diensten en werknemers, maar de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Van der Mei, was hier pertinent tegen op juridische gronden. De problematiek van het vrije verkeer van werknemers en diensten zou behandeld worden in de individuele onderhandelingen met de aspirant-lidstaten. Bij het vooraf opstellen van een vrijwaringsclausule zou het Verdrag van Rome geschonden worden, betoogde Van der Mei. Van der Klaauw sloot zich bij Van der Mei aan en benadrukte dat als Nederland dit zou eisen, de besluitvorming eveneens zou stagneren. De andere lidstaten zouden dan immers ook vrijwaringsclausules eisen. Het beste zou zijn om de problemen die zich eventueel dan zouden voordoen communautair – volgens de regels van de gemeenschap – op te lossen, zo concludeerde Van der Klaauw.

Uit het ongenoegen van Van Agt en Albeda met deze conclusie is een discrepantie te ontdekken. Het bleek voor een aantal belanghebbende ministers lastig de Nederlandse belangen te behartigen zonder een aanpassing van het communautaire beleid. Oftewel, de crisis bracht deze ministers een groter dilemma. Prevaleerden de nationale belangen of de Europese wetgeving? Het departement van Buitenlandse Zaken was voor het behartigen van de Europese wetgeving en prefereerden de problematiek communautair op te lossen zonder aanpassingen, maar de departementen Algemene Zaken en Sociale Zaken zagen meer heil in de nationale belangen en prefereerden een vrijwaringsclausule in de Spaanse toetredingsonderhandelingen. Uiteindelijk besloot de ministerraad dat in de overgangsperiode van Portugal en Spanje een akkoord werd nagestreefd. Als in de overgangsperiode zou blijken dat de problemen bleven bestaan, kon dit een reden vormen voor een langere overgangsperiode van vijf jaar.

Wel was duidelijk dat de implicaties van uitbreiding, inzake het vrije verkeer van werknemers en diensten, van groot belang waren voor Nederland. Dit bleek uit het feit dat niet alleen het departement van Sociale zaken dit aspect benadrukte in de ministerraad. In het kabinet-Den Uyl hadden de ministers Jaap Boersma (ARP; Sociale zaken), Jos van Kemenade (PvdA; Onderwijs), Boy Trip (PPR; waarnemend minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk in 1977) en Hans Gruijters (D'66; Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening) zich al bemoeid met de gevolgen van de uitbreiding en het vrije verkeer van werknemers. In het kabinet-Van Agt I waren dit naast de ministers en staatssecretarissen van Buitenlandse Zaken en Sociale Zaken ook de ministers Arie Pais (VVD; Onderwijs en Wetenschappen) en Gijs van Ardenne (VVD; Economische Zaken).⁵⁰ Elke minister benaderde de problematiek vanuit haar eigen invalshoek. Zo waren de gevolgen van het vrije verkeer voor de equivalentie van diploma's voor de ministers van onderwijs van belang, terwijl de huisvesting,

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Huygens ING, aanduiding Z00251, Notulen ministerraad, 18 augustus 1977.

⁴⁹ Huygens ING, aanduiding Z00269, Notulen ministerraad, 28 april 1978.

⁵⁰ Ibidem.

stadsvernieuwingen en de ruimtelijke ordening centraal stonden voor de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Opvallend genoeg was de Nederlandse interesse voor het vrije verkeer van werknemers niet altijd aanwezig. Zo verkondigde Nederland in de onderhandelingen met Turkije betreffende het associatieverdrag een tegenovergestelde mening.⁵¹ In 1963 was de Europese samenwerking uitgebreid door met Turkije een associatieverdrag af te sluiten.⁵² De intentie was om op lange termijn een douane-unie met Turkije te vormen zonder dat Turkije lid werd van de EEG. In 1982 werden de onderhandelingen over het vrije verkeer van werknemers in het associatieverdrag heropend.⁵³ Nederland bleek een tegenstander te hebben. In de Raad van Ministers bood de Bondsrepubliek Duitsland actieve weerstand. Duitsland had aangedrongen om tegen het principe van het vrije verkeer van werknemers beperkende maatregelen op te leggen.⁵⁴ De Bondsrepubliek had hier groot belang bij vanwege de grote aantallen Turken die in West-Duitsland werkten. De voorspelling was dat in de toekomst nog meer Turkse gastarbeiders zouden komen. Naar aanleiding van het Duitse standpunt betoogden de ministers Van Agt en Albada nu wel conform de Europese wetgeving. 'Aan het vrije werknemersverkeer mag als een van de grondbeginselen van de Europese gemeenschap niet getornd worden', was het standpunt.⁵⁵ Hier blijkt evident dat Nederland selectief te werk ging. Had het kabinet geen belang bij een aspect van onderhandeling dan werd slim gebruik gemaakt van de Europese voorschriften.

In de kabinetten-Van Agt kwam uiteindelijk geen concreet standpunt. 'In de laatste fase zal het Nederlandse standpunt ter attentie van de overgangsperiode van het vrije verkeer van werknemers het resultaat moeten zijn van de afweging van Nederlandse belangen die besloten liggen in de verschillende hoofdstukken van de toetredingsonderhandelingen', zo concludeerde de ministers in het interdepartementale overleg.⁵⁶ Nederland bepaalde haar standpunt dus nader op basis van de onderlinge samenhang en afweging van alle standpunten. Voor het kabinet-Den Uyl en de kabinetten-Van Agt kan in ieder geval gesteld worden dat er een groot belang was om de negatieve gevolgen van de open grenzen en de migratie in te boeten ten goede van de Nederlandse arbeidsmarkt.

Euratom en het Non-proliferatieverdrag (NPV)

Naast het EEG-verdrag was er ook een probleem met het Euratom-verdrag in de toetreding van Spanje. Het Euratom-verdrag werd in maart 1957 getekend en had als doel om meer welvaart te brengen. De belangrijkste taak van deze gemeenschap was het opstellen en handhaven van de gemeenschappelijke veiligheidsregels omdat de landsgrenzen bij een eventuele kernramp de burgers geen bescherming zouden bieden.⁵⁷ Bij het toetreden tot de gemeenschap werd automatisch ook toegetreden tot de Euratom.

Het kabinet-Van Agt I stelde als voorwaarde dat Spanje toe moest treden tot het non-proliferatieverdrag (NPV).⁵⁸ Veiligheid was een van de bouwstenen van het kabinet-Van Agt. Het

⁵¹ Huygens ING, aanduiding Z00299, Notulen ministerraad, 11 mei 1979.

⁵² Van Meurs, *Europa in alle staten*, 98-99.

⁵³ Huygens ING, aanduiding Z00299, Notulen ministerraad, 11 mei 1979.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, nummer toegang 2.05.330, inventarisnummer 19569, Memorandum DIE conclusies interdepartementaal overleg, 9 februari 1982.

⁵⁷ Van Meurs, *Europa in alle staten*, 82-84.

⁵⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, nummer toegang 2.05.330, inventarisnummer 19553, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken inzake Euratom, 30 januari 1980.

kabinet-Den Uyl streefde naar een Nieuwe Economische Orde en legde een grote nadruk op het terugdringen van de kernwapens. Dit betekende echter dat de defensie-uitgaven in dit kabinet verminderden. In het kabinet-Van Agt werden deze aspecten teruggeschoven.⁵⁹ De defensie-uitgaven werden verhoogd en Nederland streefde er naar de solide reputatie die het voorheen had in de NAVO te herstellen. De grote nadruk op het veiligheidsbeleid was ook terug te zien in de Spaanse onderhandelingen.

Bij een toetreding tot de gemeenschap trad Spanje ook toe tot de Euratom. Het Non-proliferatieverdrag (NPV) was een verdrag dat het bezit van kernwapens beperkte. Spanje had dit verdrag nooit ondertekend. Mocht Spanje toetreden tot de Euratom en het NPV niet ondertekenen, dan was een toetreding tot de Euratom minder waard, zo beargumenteerde Nederland. Maar het NPV behoorde niet tot het 'acquis communautaire' en kon dus niet onderwerp van onderhandeling zijn met Spanje. Dit maakte de Europese Commissie duidelijk. Het was niet de bedoeling om van de toetredingsonderhandelingen gebruik te maken om andere zaken te regelen. Toch leek het de Commissie ook gewenst dit probleem kort te benoemen in gesprek met de Spaanse onderhandelingsdelegatie.⁶⁰ Bovendien omdat Australië en de Verenigde Staten – die op nucleair gebied samenwerkten met de gemeenschap – weigerden nog uranium te leveren aan de Euratom. Het kon zo immers bij Spanje terecht komen dat geen lid was van het NPV. Dit was een probleem.

Naar Nederlands inzicht was het derhalve in hoge mate wenselijk dat Spanje alsnog zou besluiten lid van het NPV te worden. De wenselijkheid van Nederland werd op informele wijze, terzijde van de onderhandelingen, aan Spanje duidelijk gemaakt. De voordelen en de betekenis van het partij-zijn bij het NPV werden tot nul gereduceerd anders. Bovendien benadrukte Van der Klaauw dat een niet-toetreding tot de NPV tot parlementaire oppositie in de lidstaten kon leiden.⁶¹ Van der Klaauw zei toe druk uit te oefenen op de Spaanse regering en tevens stimuleerde hij de andere regeringen hetzelfde te doen.

Nederland ging niet zover als Denemarken. De Denen zagen Spanje graag toetreden tot het NPV voordat verdere onderhandelingen plaatsvonden; een wachtreserve kwam van Deense kant.⁶² Mocht Spanje niet toetreden tot het NPV, dan zou Nederland geen gehele blokkering eisen. Het NPV behoorde immers niet tot het *acquis communautaire*. Een jaar later wees Nederland als enige nog op de problematiek rondom het feit dat Spanje niet tot het NPV was toegetreden.⁶³ Voor Nederland was het NPV belangrijk, maar het kon niet als voorwaarde van toetreding geëist worden. Desondanks heeft het de onderhandelingen wel beïnvloed.

De meerderheidsbesluitvorming en het talenregime

Met de Mediterrane uitbreiding drongen institutionele hervormingen in Brussel en Straatsburg op als onvermijdelijk agendapunt.⁶⁴ Op terughoudende wijze hadden de regeringen-Biesheuvel en -Den Uyl de oprichting van de Europese Politieke Samenwerking (EPS) en de Europese Raad aanvaard. Maar de nadruk van Nederland bleef liggen op de oorspronkelijke verdragsinstellingen, en vooral op de rol van de Europese Commissie. Alle nieuwe samenwerkingsverbanden die zouden volgen dienden in het kader van de bestaande EG-

⁵⁹ Hellema, *Nederland in de wereld*, 306-307.

⁶⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, nummer toegang 2.05.330, inventarisnummer 19553, Bericht Bureau Atoomzaken (DRW/AT), 10 januari 1980.

⁶¹ Huygens ING, aanduiding Z01085, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken, 16 mei 1980.

⁶² Huygens ING, aanduiding Z01054, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken, 23 november 1981.

⁶³ Huygens ING, aanduiding Z01085, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken, 18 oktober 1982.

⁶⁴ Van Meurs, *Europa in alle staten*, 138.

instellingen te worden ondergebracht, vond Nederland. Van der Klaauw vond dat de besluitvorming in Europa in een crisis verkeerde. Immers beslissingen binnen de Europese raad werden voorgekookt door de leiders van de grote mogendheden en het recht van veto werd veelvuldig gebruikt. Van der Klaauw pleitte voor een ruimer gebruik van de meerderheidsbesluitvorming om de stagnatie in de Europese besluitvorming tegen te gaan. Dit probleem diende opgelost te worden voor de gemeenschap zich zou uitbreiden, want met negen lidstaten was het makkelijker op te lossen dan met twaalf. Toch had Nederland een ambigue houding ten opzichte van de meerderheidsbesluitvorming.

Aan de ene kant stond Nederland tamelijk positief tegenover de meerderheidsbesluitvorming. Nederland ging uit van de gemeenschap zoals die was opgebouwd op de grondslagen van de verdragen van Rome. Bij een uitbreiding van de gemeenschap speelde de mogelijkheid van meerderheidsbeslissingen een belangrijke rol in de Nederlandse opvatting, zo blijkt uit de verslagen van het bezoek van staatssecretaris Van der Mei aan de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Frank Judd.⁶⁵ De staatssecretaris had weinig verheffende ervaringen gehad met de unanimiteitsregel en bepleitte het veto van de Grote vier hier mee tegen te gaan. Om de gemeenschap zo efficiënt mogelijk te laten functioneren, dienden de mogelijkheden van meerderheidsbeslissingen te worden uitgebuit. Ook in de Algemene Raad stelde Van der Klaauw dat een groter gebruik van de meerderheidsbesluitvorming positief beoordeeld werd.⁶⁶

Door de onrust die heerste onder de lidstaten inzake de institutionele problemen had de Europese Commissie een voorstel tot hervorming gedaan. Naar aanleiding van dit voorstel voorzag de Directie Integratie Europa (DIE) een pijnlijk element voor Nederland. Bij een uitbreiding met de Zuidelijke landen, deed de Europese Commissie het voorstel om Nederland evenveel stemmen te geven als Portugal en Griekenland. Spanje zou de kleinste van de Grote Vijf zijn en negen stemmen krijgen. Nederland was het hier niet mee eens. De verhouding tussen de Grote Vijf moest niet verstoord worden. Een verandering van de proportie tussen de kleine lidstaten was daarentegen onontbeerlijk. Nederland vond dat de verhouding met België gelijk moest blijven, maar Nederland pleitte wel voor een zwaardere stemmenweging dan Griekenland en Portugal.

De manier waarop de commissie de stemmenweging bepaalde wekte tevens ongenoegen bij Nederland. De Commissie bepaalde de stemmenweging op basis van het bruto nationaal product (bnp), de oppervlakte en de bevolkingsomvang van de lidstaten. Oppervlakte mocht hoe dan ook geen rol spelen, beargumenteerde de DIE. De stemmenweging moest vastgesteld worden aan de hand van een bijdrage van een lidstaat aan de gemeenschap. Nederland beargumenteerde dat de bijdrage van een lidstaat tot stond kwam in de relatie van het bnp en de btw-afdracht. De Nederlandse bijdrage zou hiermee vier tot zes maal hoger liggen dan de Griekse en Portugese bijdrage. De DIE vond dat er geweld werd aangedaan aan het principe 'no taxation without representation'. Mede moest rekening gehouden worden met de publieke opinie bij het nemen van een beslissing. Het overnemen van een verlaagd politiek gewicht kon aanleiding geven tot verwijten van de oppositie in de Tweede Kamer.

Verder maakte Nederland bezwaar tegen het voorstel van de Franse president Giscard. Giscard wilde een commissie van drie wijzen belasten met het uitwerken van voorstellen op het gebied van institutionele hervormingen. Van der Klaauw vreesde dat dit zou leiden tot een verzwaring van de rol van de grote lidstaten. Per slot van rekening was al langer bekend dat Van der Klaauw sterk opkwam voor de erkenning van de belangen en rechten van de kleine landen

⁶⁵ Huygens ING, aanduiding Z00560, Codebericht ambassade Londen aan Buitenlandse Zaken, 11 mei 1978.

⁶⁶ Huygens ING, aanduiding S02915, Verlag zitting Europese Raad, 2 mei 1978.

binnen de gemeenschap.⁶⁷ De Benelux-laden stonden lijnrecht tegenover Frankrijk, die met deze voorstellen de zaken steeds meer naar hun hand wilde zetten. Van der Klaauw wilde een 'opstand der dwergen' ontketenen. Een zo ruim mogelijke toepassing van de meerderheidsbesluitvorming was gewenst voor Nederland.

De ambiguïteit bleek uit het feit dat de DIE zich afvroeg of het überhaupt wel uit maakte dat Nederland een lagere stemmenweging kreeg dan verwacht. Hoeveel waarde moest er nog aan gehecht worden? Sinds het Compromis van Luxemburg (1966) kon elke lidstaat zich immers beroepen op een vitaal nationaal belang indien een lidstaat van mening was dat deze werd geschaad. Ondanks het stemmen volgens de gekwalificeerde meerderheid had elke lidstaat een veto. De kans dat de Grote vier zouden afzien van een roep op vitaal belang was vrijwel nihil in een gemeenschap van Negen.⁶⁸ En in de vergrote gemeenschap van twaalf was er nog minder aanleiding om af te zien van het beroep op vitaal belang. De verwachting was dus dat de unanimiteitsregeling nog een lang leven had. Het was niet zo belangrijk om daar nu tegen in te gaan, zo stelde de DIE. Er hoefde dus ook geen bezwaar te worden gemaakt tegen het commissievoorstel. Nederland kon zich immers ook beroepen op vitaal belang en zich bij gekwalificeerde meerderheid laten overstemmen, maar de belangen op het spel zouden dat wel toelaten, zo dacht het DIE.

Nederland vond de stemmenweging in zeker mate belangrijk. Voor de besluitvorming verwachtte Nederland dat de unanimiteitsregel nog een lang leven zou beschoren. 'Ofschoon de aanleiding – de onderlinge stemverhouding gekwalificeerdere meerderheid – op zich niet overmatig belangrijk is, lijken de consequenties voor de toekomstige positie van Nederland dat bepaald wel', concludeerde de DIE. Een zwakker politiek gewicht in Europa beïnvloedde wellicht de positie van Nederland in de toekomst negatief. Nederland wilde als stichter van de gemeenschap haar vooraanstaande positie consolideren en wenste niet overtroffen te worden door Spanje of gelijk behandeld te worden als Griekenland en Portugal.

Het formuleren van een antwoord op het voorstel van de Commissie bleef niet makkelijk. Een aantal hindernissen doken op. Hoeveel stemmen moest Nederland eisen? Moest dit een verhoging of een verlaging zijn? Moest België mee gaan in de verhoging of verlaging? Hoeveel overtuigingskracht mocht toegekend worden aan het argument dat Nederland recht had op de rol van 'grootste der kleine lidstaten'? Als door de toetreding het bnp van Griekenland en Portugal steeg, was Nederland dan bereid de stemmenweging te herzien? Het commissievoorstel kon – ondanks de moeilijk overzienbare consequenties – niet worden aanvaard.⁶⁹

Ook speelde het probleem met de werktalen in de EEG.⁷⁰ Voor de uitbreiding werden vijf talen gehanteerd: Engels, Duits, Italiaans, Frans en Nederlands. Dit kostte veel organisatorisch vermogen en kapitaal. De gemeenschap moest immers tolken en vertalers uitbetalen en extra voorbereidingen treffen voor de vergaderingen. Een derde van alle personeelslasten ging naar de tolken en de vertalers. Met een toevoeging van het Grieks, Portugees en Spaans zou er een probleem ontstaan. De Europese Commissie wilde het beperken tot het Frans, Duits, Engels en Spaans. Het Nederlands zou hierdoor in de knel komen. De Nederlandse vertegenwoordigers zouden 'ernstig gehandicapt' worden ten opzichte van de vertegenwoordigers van de andere lidstaten die zich wel in hun eigen taal konden uitdrukken. Het mocht van ministers niet verwacht worden zich te kunnen uitdrukken in een vreemde taal over zulke complexe onderwerpen die niet dagelijks hun aandacht hadden.

⁶⁷ Bosscher, 'Christoph Albert van der Klaauw', 257-264.

⁶⁸ Huygens ING, aanduiding Z00525, Memorandum DIE, 18 september 1978.

⁶⁹ Huygens ING, aanduiding Z00525, Definitieve memorandum DIE, 27 september 1978.

⁷⁰ Huygens ING, aanduiding S03001, Codebericht Brussel PV EG, 4 januari 1980.

De betrokkenheid van de burger werd eveneens aangehaald als argument om niet het Nederlands als werktal te schorsen in het kader van het Europees Parlement. Het Europees parlement was immers de directe vertegenwoordiger van de volkeren der lidstaten. Het moest dus ook open blijven, als het werkelijk democratisch wilde functioneren als parlement. Ook voor het verkiesbaar stellen zou er voor vele een ernstige belemmering naar voren kunnen komen. Voor de Europese Commissie was het belang minder groot. Hier waren veel deskundigen in vertegenwoordigd die meerdere talen spraken. Het was tevens een supranationaal orgaan en van een nationale dan wel particuliere belangenbehartiging was geen sprake. Het DIE concludeerde dat er zwaarwegende argumenten waren voor het handhaven van de Nederlandse taal als werktal in de gemeenschap. Tijdig moesten organisatorische maatregelen worden getroffen om de problemen die hiermee gepaard konden gaan het hoofd te bieden. Italië en de BRD verzetten zich hier tegen.⁷¹ Echter volgens het artikel 217 van het EG-verdrag moest er unanimititeit zijn als er een beslissing werd genomen over het talenregime.⁷² Wat de uiteindelijke beslissing was, werd niet besloten in de kabinetten-Van Agt. Toch bleek het een grote rol te spelen voor Nederland.

Conclusie

Zoals in de inleiding naar voren is gekomen, was er veel onduidelijk onder historici welke belangen Nederland precies had in de Europese gemeenschappen en welke een rol speelden in de Spaanse onderhandelingen. Door onderzoek naar de onderhandelingen met Spanje zijn de belangrijkste punten in het Nederlandse buitenlandse beleid naar voren gekomen. In deze scriptie stond de stellingname van het kabinet-Den Uyl en de kabinetten-Van Agt in de toetreding van Spanje centraal. Om de Nederlandse stellingname te ontdekken, is gekeken naar de onderhandelingen met Spanje van 1977 tot 1982. Uit de onderhandelingen bleek dat Nederland een kritische stellingname had die gericht was op een aantal punten.

Allereerst houdt de door Massink geconstateerde houding van Nederland geen stand na 1977. De democratie als voorwaarde werd sporadisch aangehaald en bleek louter een voorwaarde voor het starten van de onderhandelingen. In de onderhandelingen zelf werd weinig terugverwezen naar het handhaven van de democratie en de mensenrechten om toe te kunnen treden. De Spaanse constitutie van 1978 stelde de democratie vast en een toetreding kon plaatsvinden op basis hiervan. Meerdere malen benadrukte Nederland geen verzwaring van de toetredingsonderhandelingen te willen laten optreden. De toetreding van Spanje was immers noodzakelijk voor de Spaanse democratie

Daarnaast speelde de kwestie van de ontwikkelingssamenwerking. Voor een uitbreiding van de gemeenschap moest Spanje financieel gecompenseerd worden – wat grotendeels betaald moest worden door de lidstaten. De SER, het ministerie van Financiën, Economische Zaken en Landbouw en Visserij wilde dit kapitaal weghalen bij het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking. Nederland stelde uiteindelijk als voorwaarde dat er zo min mogelijk schade mocht worden aangedaan aan de ontwikkelingslanden. Evident was dat het goed functioneren van de binnenmarkt belangrijker was. De communautaire economische belangen van de gemeenschap wogen zwaarder dan het landbouwbeleid van de gemeenschap. Toch was het een voorwaarde voor Nederland.

⁷¹ Huygens ING, aanduiding S02873, Bezoek van Comité van Wijzen aan Den Haag, 21 maart 1979.

⁷² Huygens ING, aanduiding S02874, Brief en memorandum inzake het Comité van Wijzen, 27 maart 1979.

Ten tweede diende de houding van Spanje jegens Israël te veranderen. Nederland had een zwak voor Israël en een gemeenschappelijk Midden-Oosten beleid kon niet worden gevoerd als Spanje Israël niet erkende. Dit stelde Nederland ook als voorwaarde. Ten derde vreesde Nederland voor de negatieve gevolgen van de uitbreiding voor de Nederlandse arbeidsmarkt. Dit punt zou in de individuele onderhandelingen met de lidstaten nog besproken moeten worden en was onderdeel van de gemaakte afweging later in het onderhandelingsproces. Desalniettemin was het belangrijk voor Nederland.

Evenzeer wilde Nederland dat Spanje toe zou treden tot het NPV. Dit werd niet gezien als een officieel criterium, want het NPV was niet onderdeel van het communautaire beleid. Desondanks heeft het de onderhandelingen beïnvloed en heeft Van der Klaauw er meerdere malen nog met de andere lidstaten over gediscussieerd. Daarnaast speelde ook de beleidstechnische vraagstukken van de gekwalificeerde meerderheid en de werktalen. Bij de uitbreiding zou het Nederlands als werktal in Europa verloren gaan. Hier was Nederland het niet mee eens. De Europese gemeenschap moest representatief zijn voor alle lidstaten en alle burgers moesten begrijpen welke besluiten voor hen gevolgen had.

Na dit onderzoek zijn lang niet alle vragen beantwoord over dit onderwerp. Zo kan dit onderzoek nog vanuit een 'Multi-level governance approach' worden onderzocht. Belangenorganisaties, media en andere actoren die ook het standpunt van de minister of staatssecretaris hebben beïnvloed, zijn nog niet aan bod gekomen in deze scriptie. Deze kunnen ook nader bestudeerd worden. Ook kan gekeken worden naar de houding van Nederland in de toetredingsonderhandelingen met Griekenland en Portugal. Verschillen deze significant met die van Spanje?

Bronnen

Huygens ING

- Huygens ING, aanduiding S02834, Nota H.Ch. Posthumus Meyjes, 21 februari 1977.
- Huygens ING, aanduiding Z00541, Codebericht bespreking tussen een delegatie uit de Ministerraad met de voorzitter van de Europese Commissie, 21 maart 1977.
- Huygens ING, aanduiding Z00521, Insigner aan Van der Stoel, 23 maart 1977.
- Huygens ING, aanduiding S02884, Overwegingen m.b.t. de uitbreiding van de EG met drie Zuid-Europese landen, 28-07-1977.
- Huygens ING, aanduiding Z00251, Notulen ministerraad, 18 augustus 1977.
- Huygens ING, aanduiding Z00526, SER-advies over uitbreiding EEG, 11 november 1977.
- Huygens ING, aanduiding S02831, Brief Pronk aan Den Uyl, 6 december 1977.
- Huygens ING, aanduiding Z00527, Codebericht verslag overleg commissaris Natali, 31 januari 1978.
- Huygens ING, aanduiding Z00269, Notulen ministerraad, 28 april 1978.
- Huygens ING, aanduiding S02915, Verlag zitting Europese Raad, 2 mei 1978.
- Huygens ING, aanduiding Z00560, Codebericht ambassade Londen aan Buitenlandse Zaken, 11 mei 1978.
- Huygens ING, aanduiding Z00525, Memorandum DIE, 18 september 1978.
- Huygens ING, aanduiding Z00525, Definitieve memorandum DIE, 27 september 1978.
- Huygens ING, aanduiding Z00402, Notulen REZ, 4 oktober 1978.
- Huygens ING, aanduiding S03134, Codebericht ministerie van Buitenlandse zaken, 14 december 1978.
- Huygens ING, aanduiding S02873, Bezoek van Comité van Wijzen aan Den Haag, 21 maart 1979.
- Huygens ING, aanduiding S02874, Brief en memorandum inzake het Comité van Wijzen, 27 maart 1979.
- Huygens ING, aanduiding Z00299, Notulen ministerraad, 11 mei 1979.
- Huygens ING, aanduiding Z00422, RMR notulen, 26 oktober 1979.
- Huygens ING, aanduiding S02882, Brief Van Oostveen aan De Koning, 30 oktober 1979.
- Huygens ING, aanduiding Z00311, Notulen ministerraad, 23 november 1979.
- Huygens ING, aanduiding S03001, Codebericht Brussel PV EG, 4 januari 1980.
- Huygens ING, aanduiding S03093, Brief De Koning aan Van Oostveen, 4 februari 1980.
- Huygens ING, aanduiding S03094, Brief De Koning aan Van Oostveen, 21 april 1980.
- Huygens ING, aanduiding Z01085, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken, 16 mei 1980.
- Huygens ING, aanduiding S03643, Conclusies coördinatiecommissie, 18 november 1980.
- Huygens ING, aanduiding Z00746, Notulen ministerraad, 21 november 1980.
- Huygens ING, aanduiding Z01054, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken, 23 november 1981.
- Huygens ING, aanduiding Z01058, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken, 8 juli 1982.
- Huygens ING, aanduiding Z01085, Codebericht delegatiegesprek ministerie van Buitenlandse Zaken, 18 oktober 1982.

Kranten

- Miquel Alberola, 'El Rey: "Transcurridos 40 años, la democracia está firme y consolidada"', *El País* (7 december 2018).

Nationaal Archief (Den Haag)

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, nummer toegang 2.05.330, inventarisnummer 19553, Bericht Bureau Atoomzaken (DRW/AT), 10 januari 1980.

NL-HaNa, BuZa, 2.05.330, inv. nr. 19553, Codebericht ministerie van Buitenlandse Zaken inzake Euratom, 30 januari 1980.

NL-HaNa, BuZa, 2.05.330, inv. nr. 19569, Memorandum DIE conclusies interdepartementaal overleg, 9 februari 1982.

Staten Generaal Digitaal

Staten Generaal Digitaal [online], Handelingen Tweede Kamer UCV 1980-1981, 2 februari 1981, 1-122, alhier 1-2,

<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19801981%3A0000816>>

[geraadpleegd op 02-01-2019].

Literatuur

Barton, Simon, *A history of Spain* (2^e druk; Basingstoke 2009).

Blanco Sío-López, Cristina en Susana Muñoz (red.), *Converging Pathways: Spain and the European Integration Process / Itinerarios Cruzados: España y el proceso de construcción europea* (Brussel 2013).

Bosscher, Doeko, 'Een onwennig minister. Christoph Albert van Der Klaauw (1977-1981)', in: Duco Hellema, Bert Zeeman, Bert van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van buitenlandse zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999), 257-268.

Carothers, Thomas, 'Spain, NATO and Democracy', *The World Today* 27:7-8 (1981), 298-303.

Contreras, Delia 'La relaciones de España y la CEE (1962-1979)', in: Charles Powell en Juan Carlos Jiménez (red.), *Del autoritarismo a la democracia. Estudios de política española* (Madrid 2007), 119-142.

Crespo MacLennan, Julio, *Spain and the Process of European Integration, 1957-1986* (New York 2000).

Díez-Nicolás, Juan, 'Spaniards' Long March Towards Europe', *South European Society and Politics* 8:1-2 (2003), 119-146.

De Goede, T., 'De mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid ten aanzien van Spanje, Portugal en Griekenland, 1945-1975', in: Maarten Kuitenbrouwer en Marij Leenders (red.), *De geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum 1996), 227-258.

Harryvan, Anjo en Jan van der Harst, 'Succes creëert nieuwe verhoudingen. Het Nederlandse regeringsbeleid en de Europese integratie', in: Hans Vollaard, Jan van der Harst, Gerrit Voerman (red.), *Van Aanvallen! naar verdedigen? De opstelling van Nederland ten aanzien van Europese integratie, 1945-2015* (Den Haag 2015), 29-43.

Hellema, Duco, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2014).

Hellema, Duco, *Dutch Foreign Policy: The role of the Netherlands in World Politics* (Dordrecht 2009).

Lemus, Encarnación, *Estados Unidos y la Transición española: entre la Revolución de los Claveles y la Marcha Verde* (Madrid 2001).

- Van der List, Gerardus Arnoldus, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlandse beleid, 1948-1994* (Leiden 1995).
- Malcontent, Peter, *Op kruistocht in de derde wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (Hilversum 1998).
- Massink, Stefanie, 'The European Gatekeeper: The Netherlands, Spain and the European community, 1973-1977', *Aportes. Revista de Historia Contemporánea* 23:94 (2017), 79-109.
- Van Meurs, Wim et al., *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen 2013).
- Morene Juste Antonio, 'The European Economic Community and the End of the Franco Regime: the September 1975 Crisis', *Cahiers de la Méditerranée* 90 (2015), 25-45.
- Ortuño Anaya, Pilar, 'The Labour Party, the TUC and Spain, 1959-1977', *Labour History Review* 64:3 (1999), 269-286.
- Powell, Charles, *El amigo Americano. España y Estados Unidos: de la dictadura a la democracia* (Barcelona 2011).
- Powell, Charles, 'España en Europa: de 1945 a nuestros días', *Ayer* 49 (2003), 81-119.
- Reiding, Hilde, '1973-1986. De teleurstellende Europese werkelijkheid', in: Anjo Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013), 103-142.
- Royo, Sebastián en Paul Christopher Manuel, 'Some lessons from the Fifteenth Anniversary of the Accession of Portugal and Spain to the European Union', *South European Society and Politics* 8:1-2 (2003), 1-30.
- Sánchez Sánchez, Esther, 'French Military Action in Spain from Dictatorship to Democracy: Arms, Technology and Convergence', *Journal of Contemporary History* 50:2 (2015), 376-399.
- Segers, Mathieu, 'Nederland en de Europese integratie', in: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (red.), *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015), 83-106.
- Segers, Mathieu, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam 2013).